

Literatura medieval hispánica

«Libros, lecturas y reescrituras»

Colección INSTITUTO LITERATURA Y TRADUCCIÓN ~ 26
miscelánea 13

Director de la colección: Carlos Alvar

CONSEJO CIENTÍFICO DEL CILENGUA

El director de la Real Academia Española, Prof. Santiago Muñoz Machado, presidente

El director del Instituto Orígenes del Español, Prof. Claudio García Turza

El director del Instituto Historia de la Lengua, Prof. José Antonio Pascual

El director del Instituto Literatura y Traducción, Prof. Carlos Alvar

Prof. Michael Metzeltin, Universidad de Viena (Austria)

Prof. Elena Romero, Consejo Superior de Investigaciones Científicas

Prof. Mar Campos, Universidad de Santiago de Compostela

Prof. Juan Gil, Universidad de Sevilla y académico de la RAE

Prof. Aldo Ruffinatto, Universidad de Turín

Prof. Jean-Pierre Étienvre, Universidad de París-Sorbona (París IV)

Prof. Javier Fernández Sebastián, Universidad del País Vasco

Prof. Miguel Ángel Garrido Gallardo, Consejo Superior de Investigaciones Científicas

*El director del Dpto. de Filologías Hispánica y Clásicas de la Universidad
de La Rioja, Prof. Francisco Domínguez Matito*

Prof. Gonzalo Capellán de Miguel, Universidad de La Rioja, secretario.

Literatura medieval hispánica
«Libros, lecturas y reescrituras»

Coordinado por MARÍA JESÚS LACARRA

Editado por NURIA ARANDA GARCÍA, ANA M. JIMÉNEZ RUIZ
Y ÁNGELA TORRALBA RUBERTE

cilengua

SAN MILLÁN DE LA COGOLLA
2019

*Este volumen se incluye dentro del Proyecto de Investigación FFI2016-75396-P,
concedido por el Ministerio de Economía y Competitividad.
Financiado por el Gobierno de Aragón (Grupo H21_17R)
y cofinanciado con Feder 2014-2020 «Construyendo Europa desde Aragón».
La impresión ha contado con una ayuda de la AHLM.*

© Cilengua. Fundación San Millán de la Cogolla

© de la edición: María Jesús Lacarra

© de los textos: sus autores

I.S.B.N.: 978-84-17107-95-6

D. L.: LR 967-2019

IBIC: DSB 2AD 3H

Maquetación: Héctor H. Gassó

Impresión: Solana e hijos Artes Gráficas, S.A.U.

Impreso en España. Printed in Spain

ÍNDICE

Una crónica apócrifa: el <i>Tratado del origen de los reyes de Granada</i> atribuido a Fernando del Pulgar	13
FRÉDÉRIC ALCHABALI	
Algunos errores de copia en un manuscrito castellano medieval de contenido científico (Biblioteca Universitaria de Salamanca, ms. 1743)	25
ALBERTO ALONSO GUARDO	
<i>Urbanitas y cortesía</i> . Apuntes acerca de un concepto cultural	43
CARLOS ALVAR	
Los capítulos «apócrifos» de la Parte II de la <i>Crónica do imperador Beliandro</i>	51
PEDRO ÁLVAREZ-CIFUENTES	
Re-presentar un cuento medieval: de los <i>Siete sabios de Roma</i> a la escena teatral	61
NURIA ARANDA GARCÍA	
Los ritmos de la escritura entre los copistas medievales	77
CARMEN ELENA ARMIJO	
Alimentos de vida	91
ISABEL BARROS DIAS	
Romances y músicos	105
VICENÇ BELTRAN	
El entramado ideológico en las colecciones de refranes	133
HUGO O. BIZZARRI	
El tema de las amazonas en las continuaciones italianas de los <i>Palmerines</i>	151
ANNA BOGNOLO	

La #LiteraturaMedieval y las redes sociales: Instagram de semblanzas y bodegones	169
MARÍA BOSCH MORENO	
El filtro de amor en tres versiones en prosa de <i>Tristán</i>	193
MARIO MARTÍN BOTERO GARCÍA	
Escritura y reescritura en la historiografía alfonsí: reelaboración del texto de la <i>Estoria de España</i> . Prosa historiográfica y prosa literaria	207
MARIANO DE LA CAMPA	
Libros y documentos en los libros de caballerías hispánicas: categorías y funciones	223
AXAYÁCATL CAMPOS GARCÍA ROJAS y DANIEL GUTIÉRREZ TRÁPAGA	
El fragment z de la traducció catalana medieval del <i>Breviari d'amor</i> (Barcelona: Biblioteca de Catalunya, Ms. 1486)	235
IRENE CAPDEVILA ARRIZABALAGA	
La relectura de una obra medieval y el receptor actual como «suma de textos». El ejemplo de la cantiga mariana nº 64 de Alfonso X desde la simbología persistente y cambiante de los zapatos rojos	253
SOFÍA M. CARRIZO RUEDA	
De Adán a San Pedro en la <i>Historia de Inglaterra</i> de Rodrigo de Cuero	265
ANTONIO CONTRERAS MARTÍN y LOURDES SORIANO ROBLES	
Figuras femeninas y muerte en un poema de Alfonso Álvarez de Villasandino	281
MARÍA DEL PILAR COUCEIRO	
Los árboles como puentes hacia el Más Allá: dos yggdrasiles castellanos	297
NATACHA CROCOLL	
El raposo y el gallo: reescritura de una fábula medieval en el ejemplo 12 del <i>Conde Lucanor</i>	315
MARÍA LUZDIVINA CUESTA TORRE	
El <i>Cancionero de romances</i> de 1550: «paratextos» de un lector del siglo XVI	333
PALOMA DÍAZ-MAS	
Lecturas y relecturas aristotélicas	349
MARÍA DÍEZ YÁÑEZ	

Diego Hernández de Mendoza, autor del <i>Remedio de perdidos</i>	371
ENRIC DOLZ FERRER	
Ecos romanceriles tempranos del <i>Cancionero de Baena</i> : la figura de don Álvaro de Luna	385
VIRGINIE DUMANOIR	
Fernán González como personaje literario. Una propuesta de estudio de sus vías de configuración	407
ALBERTO ESCALANTE VARONA	
Un lector avisado de <i>La Celestina</i> : Leandro Fernández de Moratín	421
ANITA FABIANI	
Una Melusina al revés en el cuento del caballero Florente (<i>Confesión del amante</i> , I, XXVII)	437
MANUELA FACCON	
Nuevas consideraciones sobre la transmisión textual del «Comento a la Crónica de Eusebio» de Alfonso Fernández de Madrigal (El Tostado)	449
RAFAEL FERNÁNDEZ MUÑOZ	
Otra enigmática <i>Tragicomedia de Calisto y Melibea</i> con la data contrahecha de «1502»: análisis tipográfico y ensayo de ecdótica iconográfica (con una nueva edición de la <i>Cárcel de amor</i> [1520])	463
MERCEDES FERNÁNDEZ VALLADARES	
Em torno do <i>Libro de linhagens</i> de Pedro de Barcelos (I). Ideología e autoria	503
MARIA DO ROSÁRIO FERREIRA	
El <i>Neotrobadorismo</i> gallego: la recuperación de la poesía trovadoresca gallego-portuguesa (Bouza Brey y Cunqueiro)	523
ELVIRA FIDALGO FRANCISCO	
Leituras e releituras do léxico da <i>amizade</i> na lírica medieval	537
YARA FRATESCHI VIEIRA	
La construcción de la memoria letrada (4): los tratados teóricos cuatrocentistas	547
FERNANDO GÓMEZ REDONDO	
Vida y sentencias de Diógenes de Sinope en <i>Bocados de oro</i> : un estudio de sus fuentes	581
SERGIO GUADALAJARA SALMERÓN	

<i>Mouvance</i> : un concepto para los procesos de reescritura cíclica	597
DANIEL GUTIÉRREZ TRÁPAGA	
Versiones en el <i>Cancionero de romances</i>	611
ALEJANDRO HIGASHI	
De heroísmo y santidad: glosas de una victoria en el <i>Poema de Fernán González</i> y en la <i>Vida de San Millán de la Cogolla</i> , de Gonzalo de Berceo	627
JEZABEL KOCH	
<i>El libro de los doce sabios</i> : del manuscrito a la imprenta	639
GAETANO LALOMIA	
El <i>Cancionero de romances</i> de Lorenzo de Sepúlveda entre constantes y reescrituras	653
PAOLA LASKARIS	
«Un laberinto de errores»: el <i>stemma</i> de <i>La Celestina</i>	669
FRANCISCO J. LOBERA SERRANO	
Los motivos en la <i>Demanda del Santo Grial</i> (Toledo, 1515)	689
KARLA XIOMARA LUNA MARISCAL	
De la «vetula» de la <i>Disciplina clericalis</i> a Madonna Isabella del <i>Decameron</i> : reescrituras del cuento <i>Gladius</i>	709
SALVATORE LUONGO	
La mujer en el <i>Libro de buen amor</i> y el <i>Arcipreste de Talavera</i> : a propósito de la voz y la caracterización novelesca	723
PEDRO MÁRMOL ÁVILA	
Gonzalo Fernández de Oviedo y Laterio: función y sentido en <i>Claribalte</i>	737
JOSÉ JULIO MARTÍN ROMERO	
Los ejemplares del incunable poético 87FD	753
JOSEP LLUÍS MARTOS	
«Las del buen amor son raçones encobiertas». El libro en el <i>Libro de buen amor</i>	769
MARÍA TERESA MIAJA DE LA PEÑA	
Em torno do <i>Libro de linhagens</i> de Pedro de Barcelos (II). Do livro às reformulações: hipóteses e argumentos	781
JOSÉ CARLOS RIBEIRO MIRANDA	

Heroísmo e profecía na <i>Crónica do Imperador Maximiliano</i>	799
PEDRO MONTEIRO	
Léxico del retrato de Garcia de Resende en diálogo con las cantigas gallego-portuguesas: formas y sonidos	813
M. ^a ISABEL MORÁN CABANAS	
«Como troban en Porcuna»: usos de la toponimia en la poesía de cancionero	829
CARLOS MOTA PLACENCIA	
Hilando el destino de la alcahueta	843
ANDREA NATE	
Reescrituras de los motivos de los milagros de Nuestra Señora de Salas en el escritorio de Alfonso X: el caso del niño resucitado	853
MANUEL NEGRI	
Sujetos caballerescos hispánicos en la <i>Opera dei pupi</i>	869
STEFANO NERI	
Don Juan Manuel: ¿lector de literatura clásica?	891
YOSHINORI OGAWA	
Escrituras y reescrituras en la cuentística medieval	899
JUAN PAREDES	
Entre Oriente y Occidente: una comparación de los manuscritos hebreos de Yoel y Yaacov Ben Elazar de <i>Kalila y Dimna</i>	913
RACHEL PELED CUARTAS	
Nuevas perspectivas para el estudio de la recepción: una lectura cognitiva de <i>Grimalte y Gradisa</i>	921
MARTINA PÉREZ MARTÍNEZ-BARONA	
Struttura narrativa del <i>Exemplario contra los engaños y peligros del mundo</i> e del <i>Plaisant et facetieux discours des animaux</i>	937
MARCO PETRALIA	
Estudio fraseológico-contrastivo de textos castellanos y gallego-portugueses de materia troyana	953
FRANCISCO P. PLA COLOMER y SANTIAGO VICENTE LLAVATA	
Textos copiados, criados e recriados. Da <i>mó</i> bíblica á <i>Lenda de Gaia</i>	971
MARIA ANA RAMOS	

Medicina, sintomatología y comportamiento moral en <i>Ben Hamelej Vebanazir</i>	995
IRENE RINCÓN NARROS	
Los monstruos en la literatura caballeresca castellana e italiana	1007
MARÍA RODRÍGUEZ GARCÍA	
Una lectura en torno a la riqueza y el comercio en el <i>Espéculo</i> , las <i>Partidas</i> , <i>Flores de filosofía</i> y el <i>Libro de los cien capítulos</i>	1017
RAFAEL RODRÍGUEZ VICTORIA	
«Hipócrita, alcahueta, perspicaz y astuta»: la <i>falsa beguina</i> de Don Juan Manuel, un posible anticipo de Celestina	1029
JOSEPH T. SNOW	
Esopo y los censores: Castilla y Cataluña, siglos xv-xviii	1039
BARRY TAYLOR	
Libros y lecturas de un letrado del siglo xv: la biblioteca de Diego de Valera	1055
ISABELLA TOMASSETTI	
De Partonopeo de Blois a <i>El libro del conde Partinuplés</i> : la reescritura del mito de Eros y Psique	1071
ÁNGELA TORRALBA RUBERTE	
Reescrituras en Pablo de Santa María: la <i>Crónica de Sancho IV</i>	1087
MARÍA CRISTINA TRINCADO SABÍN	
A recreación moderna dos cancioneros na Galiza: ¿trovadores ou xogragres?	1097
JOAQUIM VENTURA RUIZ	
«Yo leía las letras como eran ditadas»: reescritura de la comunidad en tres textos de Gonzalo de Berceo	1111
ANA ELVIRA VILCHIS BARRERA	
La correspondencia libro-vida en la transmisión unitaria de los poemas del ms. Esc. K-III-4 (<i>Libro de Apolonio</i> , <i>Vida de Santa María Egipcíaca</i> , <i>Libro de los tres reyes de Oriente</i>)	1125
CARINA ZUBILLAGA	

EL FRAGMENT Z DE LA TRADUCCIÓ CATALANA
MEDIEVAL DEL *BREVIARI D'AMOR* (BARCELONA:
BIBLIOTECA DE CATALUNYA, MS. 1486)¹

IRENE CAPDEVILA ARRIZABALAGA
Universitat de Barcelona

Resum: L'article reflexiona sobre la importància de la materialitat en l'estudi de la literatura medieval, partint de l'examen d'un testimoni (complet o fragmentari) i anant més enllà: en l'anàlisi conjunt de la tradició textual d'una obra. Aquesta perspectiva de recerca dona informació de primera mà de la transmissió d'una obra literària, com era llegida i interpretada. Seguint, doncs, aquest objectiu, després de reconstruir la història del fragment z (Barcelona: Biblioteca de Catalunya, Ms. 1486), examinar-lo codicològicament i analitzar el text transmès, el treball se centra en contextualitzar i formular unes primeres reflexions entorn a la tradició textual de la traducció catalana del *Breviari d'amor* de Matfre Ermengaud.

Paraules claus: *Breviari d'amor*; Codicologia; Filologia material; *Mise en page*; *Mise en image*.

Abstract: The article reflects on the importance of materiality in the study of medieval literature, starting from the examination of a document (complete or fragmentary) and going further: in the joint analysis of the textual tradition of a work. This research perspective gives first-hand information of the transmission of a literary work, how it was read and interpreted. Following, thus, this objective, the author firstly reconstructs the history of the z fragment (Barcelona:

1. L'autora forma part del projecte *Pragmàtica de la literatura de l'Edat Mitjana* 2017SGR1335 (Generalitat de Catalunya). Agraïixo a Jaume Massó Carbadillo l'ajuda que m'ha ofert sobre la figura del Dr. Salvador Vilaseca i Anguera i la dedicació amb la qual ha respost cada una de les meves preguntes. Així mateix agraïixo l'ajuda paleogràfica de Josep Antoni Iglesias-Fonseca.

Biblioteca de Catalunya, Ms. 1486), makes a codicological examination and analyses the evolution of the text. Secondly, the work focuses on contextualising and formulating some first reflections around the textual tradition of the Catalan translation of Matfre Ermengaud's *Breviari d'amor*.

Keywords: *Breviari d'amor*; Codicology; Material Philology; *Mise en page*; *Mise en image*.

I. EL FRAGMENT Z DEL *BREVIARI D'AMOR* CATALÀ

1.1. *Història del fragment*

L'any 1925 Salvador Vilaseca va donar a conèixer al públic un fragment de text procedent d'un foli de còdex, en pergami, del segle XIV, reutilitzat com a camisa per conservar una escriptura pública del segle XVIII, i que en paraules seves «es tracta d'una obra important, enciclopèdica probablement, com les aristotèliques de la seva època» (Vilaseca, 1925: 270). Actualment forma part del fons antic de la Biblioteca de Catalunya, amb la signatura Ms. 1486, i s'ha relligat juntament amb l'article de Vilaseca, esdevenint un petit volumet factici.

Aquest erudit, Salvador Vilaseca i Anguera, va néixer a Reus el 17 d'abril de 1896. De ben jove s'interessà per l'excursionisme, la geologia i les ciències naturals, i dedicà els seus estudis a la Medicina i a la Cirurgia, llicenciant-se l'any 1921. En l'àmbit professional, va centrar-se en la psiquiatria i va treballar en l'Institut Pere Mata de Reus, arribant a ocupar el càrrec de director. Arran de les seves aficions de joventut, es va interessar en l'arqueologia prehistòrica i va intercalar, juntament amb la seva professió, ambdues passions. Mogut per elles, va formar part del grup arqueològic liderat per Pere Bosch i Gimpera i va dedicar les seves recerques a la Catalunya meridional. És així com va gaudir de prestigi en el món científic i va formar una important col·lecció arqueològica que acabaria integrant-se en el Museu Municipal de Reus, del qual va ser fundador i també arribà a esdevenir-ne director. Entre altres institucions reusenques, formà part del Centre de Lectura on dirigí la revista de la institució i on publicà l'article en el que donava a conèixer el fragment que tracto aquí. Traspassà el 13 d'abril de 1975, deixant una producció bibliogràfica de més de dos-cents títols, a part d'una important col·lecció arqueològica que els seus hereus van llegar al Museu Arqueològic Salvador Vilaseca, inaugurat l'any 1984 (Massó Carballido, 1996).

En el foli 1^v del nostre volumet hi ha una dedicatòria escrita a llapis on es llegeix: «Al sr. Mateu Llopis para la Bibl. Central, de su afm. S. Vilaseca 4/III/41», data possible de l'entrada d'aquest testimoni a la Biblioteca de Catalunya. Sabem

que el Dr. Vilaseca va mantenir correspondència amb el director de l'aleshores Biblioteca Central, Felip Mateu i Llopis, en conservar-se una carta en el fons d'aquesta biblioteca —tot i que datada l'any 1963, molt posterior a l'any que apareix en el verso del primer foli— així com diferents missives conservades en l'arxiu personal del Dr. Vilaseca. Tanmateix, entre aquesta correspondència no apareix cap menció al foli de pergamí que ens ocupa, així com tampoc es conserva cap anotació entre la correspondència entre ell i els seus amics bibliòfils Eduard Toda o Pau Font de Rubinat. Per altra banda, hi hauria la possibilitat de què el fragment del *Breviari* procedís del fons patrimonial de la família de l'esposa de Vilaseca, la família del Dr. Borràs —Salvador Vilaseca era fill d'una família «relativament modesta» (Massó Carbadillo, 1996: 19)— qui podria haver utilitzat aquest foli per protegir un document del seu arxiu familiar. Gràcies al seu biògraf Jaume Massó, amb el qual vaig poder contactar quan investigava la història d'aquest testimoni, he pogut saber que Salvador Vilaseca, arran de la seva faceta de metge, es va interessar per la història de la medicina i va publicar diversos llibres i articles sobre la qüestió. En paraules de Massó, «va cercar tota mena de referències, especialment a l'Arxiu Municipal de Reus (que també va dirigir, alhora que el Museu) i també recollia o adquiria documents solts». Malgrat que no es pot afirmar per quina via deuria arribar a les seves mans aquest foli de pergamí, sí que queda dibuixada la figura d'un intel·lectual inquiet, mogut per moltes aficions.

A banda de la transcripció de Vilaseca, el fragment fins avui n'ha conegut una altra: a la dècada dels anys vuitanta del segle passat, va ser objecte d'una edició per part del filòleg Curt J. Wittlin, qui s'apropà molt al context cultural i literari del *Breviari d'amor* de Matfre Ermengaud; però com el seu precedent, el reusenc, no va identificar l'obra. Wittlin creia que es tractava «d'una obra catalana científica molt original i de gran importància cultural» que deuria procedir «d'un centre monàstic de l'extrem nord del territori de parla catalana» (Wittlin, 1984-1988: 95). A més, en la mateixa dècada, el també filòleg Antoni Ferrando publicà un article sobre la versió catalana del *Breviari* i va incloure, en el si de la tradició manuscrita, el Ms. 1486 de la Biblioteca de Catalunya. Ferrando, en nota, assenyala que fou Jaume Riera i Sans qui li comunicà l'existència d'aquest testimoni i del treball signat per Salvador Vilaseca (Ferrando, 1984: 109, n.º 6). Des d'aleshores ençà aquest testimoni ha estat tractat en les diferents publicacions relacionades amb la traducció catalana de l'enciclopèdia d'Ermengaud.

1.2. Examen codicològic

El manuscrit 1486, està enquadernat amb una relligadura de pergamí moderna que conté —a part de tres folis de guarda a l'inici i a la fi— l'article de 1925 del

Dr. Vilaseca i el foli de pergamí conservat del *Breviari d'amor*². El fragment, tot i que aparentment sembla estar en bones condicions, té una taca d'humitat al marge superior esquerra i una altra, de dimensions més reduïdes, centrada a la part inferior del foli. La part més malmesa és el verso, que correspon a la part carn del pergamí, on veiem que la tinta ha saltat en algunes caplletres i lletres. També cal afegir que els plecs fets quan es va fer servir com a camisa del document notarial han perjudicat la conservació del text, dificultant així la lectura d'algunes línies. En el seu estat actual, el foli mesura 315 x 230 mm i la caixa d'escriptura 250 x 182 mm, està escrit a dos corondells de 85 mm d'amplada, amb intercolumni de 15 mm. Cada un d'ells conté 53 línies. És visible encara la foliació antiga en números romans feta a tinta vermella («xxiiij»); així com una foliació moderna de la biblioteca, a llapis, on s'enumera consecutivament tots els folis que formen part del manuscrit —és a dir, l'article signat per Vilaseca i el foli manuscrit, que rep el número 3. El fragment està escrit en lletra gòtica, molt clara i acurada. Les inicials secundàries, de dues línies de pautat, alternen la tinta vermella i blava i estan decorades amb unes filigranes senzilles en color de contrast. Els calderons alternen els colors vermell i blau. La tinta vermella ha estat emprada per a les rúbriques, per fer tocs de color a les majúscules i per cancel·lar text erroni —vegeu la columna *b* del verso. El text està pautat presentant les línies fonamentals de justificació vertical fins als extrems del foli, mentre que les horitzontals estan traçades dins la caixa d'escriptura. Veiem la guia per als renglons que traspasa l'intercolumni. L'escriptura de la primera línia de justificació de la pàgina està en blanc. A l'hora d'elaborar la pauta d'escriptura, gairebé imperceptible i traçada a punta seca, es van practicar unes perforacions que encara són distingibles: estan situades als marges superior i inferior del foli, en forma de tall, i es van realitzar des del verso. Respecte als elements d'ordenació dels quaderns del volum, tenim la sort que roman el reclam de final de quadern en el verso, en posició horitzontal situat al marge esquerra del segon corondell. Està decorat en forma d'orla amb tocs de vermell i es llegeix «gastatz e que».

Segons la lletra del fragment, el Dr. Vilaseca va datar aquest manuscrit al segle XIV. De la mateixa opinió és Antoni Tobella-Vergés qui, en la seva tesi doctoral de l'any 1992, el datà al mateix segle, tot afegint que la datació proposada per Wittlin —inici del segle XIV (1984-1988: 93)— era precipitada. He consultat amb el paleògraf J. A. Iglesias-Fonseca la datació d'aquest testimoni fragmentari i és del parer de situar l'escriptura d'aquest foli en el primer terç del segle XIV.

2. En la *Guia* (1959: 107, 149) apareix registrat com: «1486. Tratado de Ciencias Naturales en catalán. Fragmento. s. XIV»; en el catàleg en línia actual ja apareix identificat com una còpia del *Breviari d'amor* de Matfre Ermengaud.

Aquesta proposta, que ve a corroborar la de Wittlin, obliga a considerar aquest fragment com el primer testimoni conservat del *Breviari d'amor* català³.

El conjunt d'aquestes dades codicològiques permeten concloure que es deuria tractar del darrer foli del segon quadern, en el cas que es tractés d'un quadern senió⁴, o d'un tercer quadern, en el cas que es tractés d'un quaternió. La manca d'espais en blanc així com l'addició de les rúbriques de miniatura a les de text fan pensar que es tracta d'un testimoni planificat per a no ser il·luminat del *Breviari d'amor* català o, com ja apuntà Tobella-Vergés (1992), d'un testimoni que copià un manuscrit que ja no estava miniat.

1.3. Estudi del text transmès

El passatge transmès en aquest foli de còdex equival aproximadament als versos 5995-6290 de l'original occità⁵, que correspon als darrers del capítol dedicat a les pedres precioses i als dedicats als fenòmens meteorològics. Ermengaud ordena el discurs del *Breviari d'amor* a través de la cèlebre figura de l'Arbre d'amor, on a les arrels es presenta Déu com a creador de Natura, qui al seu torn engendra dues criatures: Dret de natura i Dret de gents⁶. És en la part dedicada a la Natura on trobem el tractat de cosmologia d'aquesta enciclopèdia i on s'insereix el passatge transmès a z. Els fenòmens atmosfèrics i la meteorologia apareixen a Occident com a conseqüència de la recepció de l'obra de les *Meteorologies* d'Aristòtil. En el segle XIII, en ple «siècle d'encyclopédisme» en paraules de l'historiador Jacques Le Goff (1994), el tractament de la meteorologia és ben present en les obres didàctico-enciclopèdiques tant en llengua llatina com en llengües vulgars⁷. Matfre Ermengaud beu d'aquesta tradició pròpia dels tractats naturals aristotèlics i introdueix en la seva cosmologia aquesta ciència (Ducos, 2009: 496). Així doncs, després de descriure el cel, l'autor es centra en la presentació dels quatre elements: foc, aire, aigua i terra. L'element terrestre es tanca

3. El primer manuscrit datat del *Breviari d'amor* és el testimoni Y, on al colofó apareix la data de 7 de juny de 1385 (*olim* Barcelona: Biblioteca del Palau, IV, per fortuna conservem una reproducció fotogràfica parcial a Barcelona: Biblioteca de Catalunya, Arxiu fotogràfic Miquel i Planas, capsa 16/3). Me n'he ocupat a CAPDEVILA ARRIZABALAGA (en premsa b).
4. Defensa aquesta mateixa opinió WITTLIN (1984-1988: 94).
5. Vegeu l'edició de RICKETTS (ed., 1989: 288-305).
6. El treball de GALENT-FASSEUR (1999) continua sent de referència pel que fa al diagrama de l'Arbre d'amor en l'enciclopèdia d'Ermengaud.
7. El treball de DUCOS (1998) resulta fonamental per a qualsevol estudiós que vulgui aproximar-se a l'estudi sobre la meteorologia a la literatura medieval. Vegeu també la miscel·lània dedicada a aquesta temàtica per THOMASSET I DUCOS (1998).

amb el capítol sobre les pedres precioses per, a continuació, reprendre l'element de l'aire⁸ i exposar els fenòmens meteorològics. Concretament el fragment comença amb les darreres frases dedicades a advertir que les pedres per si mateixes no tenen poder, sinó que és gràcies a Déu que elles obtenen les seves virtuts i qualitats. A continuació l'autor de Besiers presenta els vents, de quina manera es creen i quins són, amb la particularitat que anomena cada un dels vents principals «en la lenga nostra». Aquest passatge ha cridat l'atenció a alguns dels estudiosos citats anteriorment qui han buscat altres exemples en la literatura didàctico-enciclopèdica llatina, en llengua d'oïl o catalana (Ducos, 2009: 502; Wittlin, 1984-1988: 101-104), sent especialment significatius els paral·lelismes que trobem en altres obres de la tradició literària catalana com la traducció de Guillem de Copons del *Llibre del tresor* de Brunetto Latini (Wittlin, ed., 1971: 167-173) o en el *Llibre de les meravelles* de Ramon Llull (Badia, dir., 2011: 173-183). Matfre continua el seu discurs exposant en què consisteixen i com es creen els fenòmens atmosfèrics següents: els núvols, la pluja, la pestilència, la neu, el llampec⁹, el tro, el llamp i la calamarsa.

2. PRIMERES REFLEXIONS ENTORN A LA TRADICIÓ TEXTUAL

Mentre realitzava l'estudi sobre el testimoni fragmentari de la Biblioteca de Catalunya, vaig prendre consciència de la necessitat de reflexionar entorn a la materialitat de la tradició manuscrita de la traducció catalana de l'enciclopèdia de Matfre. Sobretot, a causa de la quantitat de text que es transmet en un únic foli i, per tant, en la condensació de la seva escriptura. Si es compara el fragment amb la resta de la tradició manuscrita transmissora d'aquest passatge observem com ja, en aquesta primera comparativa, es demostra la desproporció entre *z* i la resta d'exemplars de la traducció catalana d'Ermengaud¹⁰:

8. Matfre tracta en els versos precedents, 5684T-5742, l'element de l'aire i l'arc de Sant Martí: «De la natura del aire e del arc de sanh Marti» (RICKETTS, ed., 1989: 274-276).
9. En el text català llegim «ilauces». En el ja citat article de WITTLIN hi ha una reflexió lingüística sobre l'ús d'aquest terme (1984-1988: 104-106).
10. L'exemplar *X* (London: BL, Add. 16433) no transmet aquests capítols, ja que no es conserva el tercer quadern. A la fi del foli 41^r llegim el reclam següent: «taule de la dispozio de les esperes».

TAULA I	
<i>E</i> (Paris: BnF, Espagnol 353)	fol. 48 ^r -50 ^v
<i>P</i> (Madrid: BNE, RES/203)	fol. 38 ^v -41 ^r
<i>R</i> (Barcelona: BUB, Ms. 72)	fol. 57 ^v -60 ^v
<i>S</i> (Paris: BnF, Espagnol 205)	fol. 55 ^v -58 ^r
<i>U</i> (London: BL, Yates Thompson 31)	fol. 65 ^v -69 ^v
<i>V</i> (Barcelona: BC, Ms. 266)	fol. 55 ^v -60 ^v
<i>z</i> (Barcelona: BC, Ms. 1486)	fol. 24 ^{r-v}

Taula I

Hom podria deixar passar aquesta dada i qualificar-la d'insignificant; no obstant, si aprofundim en l'anàlisi de la materialitat d'aquest testimoni en el si del conjunt de la tradició textual, observem que hi ha una sèrie d'aspectes que ajuden a comprendre millor aquest fragment i, en conseqüència, el *Breviari d'amor* català.

2.1. Estudi de la materialitat dels *Breviari d'amor catalans*

2.1.1. Suport i dimensions

En primer lloc, si comparem el suport emprat en els exemplars conservats, veiem que el més utilitzat és el paper, en contraposició al pergamí usat en tres dels deu testimonis (*E*, *U*, *z*). Quant a les dimensions actuals, observem que el fragment *z* pertanyia a un volum de dimensions grans —de la mateixa manera que *E*, *P*, *U*—, sent de mesures molt semblant a *E*, tot i que més ample. En general, aquesta taula mostra com els exemplars del *Breviari d'amor* català es caracteritzen per ser volums de paper de dimensions grans (308,4 x 222,6 mm de mitjana).

TAULA II		
Testimonis	Suport	Dimensions (en mm)
<i>E</i> (Paris: BnF, Espagnol 353)	Pergamí	315 x 220
<i>P</i> (Madrid: BNE, RES/203)	Paper	399 x 282
<i>R</i> (Barcelona: BUB, Ms. 72)	Paper	296 x 220
<i>S</i> (Paris: BnF, Espagnol 205)	Paper	290 x 215
<i>U</i> (London: BL, Yates Thompson 31)	Pergamí	365 x 254
<i>V</i> (Barcelona: BC, Ms. 266)	Paper	297 x 215
<i>X</i> (London: BL, Add. 16433)	Paper	230 x 156
<i>Y</i> (olim Barcelona: Biblioteca del Palau, IV)	Paper	295 x 217
<i>a</i> (Gent: UbGent, BHSL.HS.3284)	Paper	282 x 217
<i>z</i> (Barcelona: BC, Ms. 1486)	Pergamí	315 x 230

Taula II

2.1.2. *Mise en page*

La *mise en page* del *Breviari d'amor* català no és comuna en tots els exemplars conservats: els testimonis *S*, *X*, *a* presenten el text a un sol corondell; mentre que la resta de testimonis (*E*, *P*, *R*, *U*, *V*, *Y*, *z*), a dos. Aquesta clara divergència de disposició del text no només afecta en la materialitat de la versió catalana de l'enciclopèdia de Matfre, sinó que reforça un altre aspecte d'aquesta tradició manuscrita: els exemplars *S*, *a* presenten una altra lliçó del *Breviari* català¹¹. Deixant aquest fet de banda, si es compara el número de línies dels testimonis a dos corondells, la mitjana de línies per corondell és de trenta-sis. Curiosament, *z* presenta una xifra exacta en les quatre columnes i, en comparació amb la mitjana, té disset línies de més.

11. Bandojo el ms. *X* en tractar-se d'una còpia per a ús personal, on es transmeten passatges seleccionats de l'enciclopèdia del de Besiers, amb una manufactura pròpia i que difereix de la resta de la tradició. Quant a la segona versió del *Breviari d'amor* català, he tractat en els treballs CAPDEVILA ARRIZABALAGA (en premsa *a*), i CAPDEVILA ARRIZABALAGA (en preparació).

TAULA III		
Testimonis	Corondells	Línies
<i>E</i> (Paris: BnF, Espagnol 353)	2	36 (fol. 2 ^{ra})
<i>P</i> (Madrid: BNE, RES/203)	2	43 (fol. 87 ^{tb})
<i>R</i> (Barcelona: BUB, Ms. 72)	2	32 (fol. 232 ^{vb})
<i>S</i> (Paris: BnF, Espagnol 205)	1	45 (fol. 142)
<i>U</i> (London: BL, Yates Thompson 31)	2	32 (fol. 10 ^{tb})
<i>V</i> (Barcelona: BC, Ms. 266)	2	30 (fol. 1 ^{tb})
<i>X</i> (London: BL, Add. 16433)	1	25 (fol. 8 ^r)
<i>Y</i> (<i>olim</i> Barcelona: Biblioteca del Palau, IV)	2	31 (fol. ^{va})
<i>a</i> (Gent: UbGent, BHSL.HS.3284)	1	31 (fol. 5 ^v)
<i>z</i> (Barcelona: BC, Ms. 1486)	2	53

Taula III

2.1.3. *Mise en image*

En els treballs sobre la il·luminació en manuscrits medievals ha anat prenent força el mètode que estudia la relació que s'estableix entre el text i la imatge, sent especialment fructífera la seva aplicació en els cicles dels *romans* francesos (Strubel, 2009: 249) —com per exemple el *Roman de la Rose* o el *Roman d'Alexandre*¹². En la literatura didàctica les publicacions que han seguit aquesta línia metodològica han estat menys nombroses, tot i això la trobem aplicada en un ventall ampli de textos com els cinegètics (Abeele, 2013; Strubel, 2009), els bestiaris (Muratova, 1994), els tractats cosmològics (Obrist, 2004) o les enciclopèdies (Hidalgo Ogayar, 1990), entre altres.

El programa iconogràfic del *Breviari d'amor* és un dels trets característics més rellevants d'aquesta obra, com queda demostrat per les nombroses publicacions que s'han ocupat d'ell, tant des d'un punt de vista generalista¹³ com restringit a uns exemplars o aspectes en concret¹⁴. No obstant, no va ser fins l'any 2016 que es

12. Vegeu el recull bibliogràfic de publicacions entorn a la iconografia en el *Roman de la Rose* per WALKER VADILLO (2013) i, quant al *Roman d'Alexandre* en prosa, l'exhaustiu treball de Maud PÉREZ-SIMON (2015).

13. LASKE-FIX (1973); GARCÍA-TEJEDOR (2007).

14. Em limito a donar les referències bibliogràfiques més representatives, per manca d'espai: ESCOLÀ LONCÀ (2013-2014); FASSEUR (2015); MARTINES (2017); MIRANDA GARCÍA (2002) qui fou l'autor més prolífic i expert sobre aquest tema.

va abordar el vincle entre el text i la imatge en els *Breviari* occitans en els treballs signats per H. Haruna-Czaplicki (2016) i M. Cavagna (2016). Per poder comprendre la transmissió manuscrita, la recepció i el públic del *Breviari d'amor* ha de continuar explotant-se aquesta línia d'investigació tot just encetada, continuant l'estudi de la totalitat de la tradició manuscrita miniada —occitana, catalana i castellana—, tot afegint-hi els exemplars no il·luminats i el seu comportament. Hom no pot oblidar que el manuscrit medieval és polifònic i, per tant, la presència o l'absència d'un o altre element respon a un raonament, quan es silencia alguna de les veus s'està mutilant i automàticament es deixa de comprendre la totalitat d'aquell objecte.

Partint doncs de la tesi que l'escriptura i la imatge han estat dissenyades en el mateix moment de la concepció de l'obra i ambdues condicionen la seva recepció i la seva lectura (Hériché-Pardeau i Pérez-Simon, eds., 2013: 11), és necessari estudiar el cicle iconogràfic d'Ermengaud, encara que per qüestions de limitació d'espai em veig obligada a tractar-lo sumàriament. La importància de la imatge en la concepció original del *Breviari d'amor* queda palesa, d'una banda, per la permeabilitat del cicle en les tres tradicions manuscrites conservades (Laske Fix, 1973); per l'altra, per la relació de parentesc que s'estableix entre les imatges. Es conserven dotze exemplars complets de la tradició occitana de l'obra de Matfre¹⁵, els quals es caracteritzen per presentar la totalitat el cicle iconogràfic¹⁶. Contemplats els testimonis ibèrics des de la seva *mise en image* es constata l'existència de dos grups: aquells que inclouen el cicle d'imatges (*E, P, S, T, U, X, a*) i els que foren concebuts sense ell (*R, V, Y, z*). Tanmateix, cal precisar que les còpies il·luminades presenten diferents estadis d'execució del programa:

15. Per a un llistat complet d'aquesta tradició, vegeu CAPDEVILA ARRIZABALAGA (2018: 161-162, n. 48).

16. Amb l'excepció del testimoni complet més tardà, *I* (Carpentras: Bibliothèque Inguimbertaine, 380), que no el conté.

TAULA IV	
Testimonis	Programa iconogràfic
<i>E</i> (Paris: BnF, Espagnol 353)	Realitzat de manera parcial
<i>P</i> (Madrid: BNE, RES/203)	Realitzat de manera completa
<i>S</i> (Paris: BnF, Espagnol 205)	Només conté una miniatura
<i>T</i> (Chicago: UCL, Berlin Collection, MS 63)	No s'acabà de realitzar
<i>U</i> (London: BL, Yates Thompson 31)	Realitzat de manera completa
<i>X</i> (London: BL, Add. 16433)	No s'acabà de realitzar
<i>a</i> (Gent: UbGent, BHSL.HS.3284)	No s'acabà de realitzar

Taula IV

Una vegada dibuixada la conducta de la imatge en l'obra de Matfre, podem focalitzar l'atenció en els versos meteorològics, on hi veiem intercalades en el discurs enciclopèdic dues il·lustracions: la primera està dedicada a la disposició de les esferes dels quatre elements, dels planetes i del cel estelat; la segona, als vents principals i colaterals¹⁷. Els exemplars occitans, seguint el seu patró de comportament, transmeten el cicle d'imatges de manera completa, a excepció del testimoni *H* que, en no conservar aquests folis, no té, a dia d'avui, les miniatures descrites. Els testimonis ibèrics, en canvi, presenten unes solucions pròpies i dignes de ser examinades detingudament.

Com es veu en la taula precedent entre els *Breviari* ibèrics (taula IV), són forces els casos en els quals no s'acabà de realitzar el programa visual. Les miniatures del passatge que ens interessa foren realitzades en els testimonis de Madrid i Londres (*P* i *U*, respectivament), mentre que en el còdex castellà (*T*) no es van acabar. El manuscrit de París (*E*), que com hem vist reproduceix el programa de manera parcial, només presenta una de les dues miniatures. La resta de còpies (*R*, *S*, *V*, *z*), recordem, no foren concebudes per tenir iconografia. El fragment *z*, malgrat no tenir programa icònic —com veurem tot seguit— presenta un cas únic en transmetre les rúbriques de les miniatures; mentre que *R*, *S*, *V* presenten una solució pròpia d'alguns dels *Breviari* catalans: elidir qualsevol referència al cicle iconogràfic original de l'obra d'Ermengaud.

Com a element d'unió entre l'escriptura i la imatge, hi ha les rúbriques a les miniatures, és a dir aquells títols que les acompanyen i les anuncien, i és aquí on,

17. Per a una descripció d'aquestes dues miniatures, vegeu el treball de LASKE-FIX (1973: 41-42).

per analitzar el seu comportament, esdevé imprescindible l'aplicació de la *collatio externa*. Com es pot veure en la següent taula (taula V), *E* i *z* presenten algunes similituds respecte als altres testimonis.

TAULA V				
Original		6012T		6112T
<i>E</i>		<i>De la natura dels vens, e en qual manera se engenren, e de què. Item taula de la disposicion de les esperes dels ·III· elaments, e de les ·VII· planetes, e de lur natura, e del cel estelat. Veges</i>	Taula dels ·VIII· vens principals e dels ·VIII· col·laterals segons la art dels mariners	<i>De la natura de les nivols e de la pluga</i>
<i>P</i>	Taula de la desposició de les esperes dels ·III· elaments, e de les ·VII· planetes, e del cel estelat	<i>De la natura dels vents, en qual manera se engenren, ni de què</i>	Taula dels ·VIII· vens principals e dels ·VIII· col·laterals segons l'art dels mariners	<i>De la natura de les nuus e de la pluga, e com se fa, ni de què</i>
<i>R</i>		<i>De la natura dells vents, ni en qual manera se [en]gendren</i>		<i>De què se engendren los nivolls</i>
<i>S</i>		<i>De la Natura dels vents, ni en qual manera s'engendren, ni de què</i>		<i>De la Natura de les Nuus e de la pluge, com se ffa, ni de què</i>
<i>U</i>	Taula de la esposició de les esperes dels ·III· elaments, e de les ·VII· planetes, e del cel estelat	<i>De la natura dels vents, e en qual manera se engendren</i>	Taula dels ·VIII· vents principals e dels ·VIII· col·laterals segons la art dels mariners	<i>De la natura de les nuus e de la plua, e com se fan, ne de què</i>
<i>V</i>		<i>De la natura dels vents e del cel stelat</i>		<i>De la natura dels nuus e de la pluje, com se fa, ni de què</i>
<i>X</i>	Taule de la dispozió de les esperes			
<i>z</i>		<i>De la natura dels vens, e en qual manera se engenren, e de què. Item taula de la disposicion de les esperes dels ·III· [sic] elemens, e de les ·VII· planetes, e de lur natura, e del cel estelat. Veges</i>		Taula dels ·VIII· vens principals e dels ·VIII· collaterals segons l'art dels mariners. Item de la natura de les nuels e de la pluja, e com se fan

Taula V

Concretament, si focalitzem l'atenció a les rúbriques de miniatura (en negreta) i en les de text (en cursiva), *E* i *z* presenten la mateixa solució: d'una banda, en la rúbrica del primer capítol d'aquest passatge, ambdós testimonis resolen la manca d'il·luminacions unint la rúbrica de la miniatura amb la del text. D'aquesta

manera, llegim: «*De la natura dels vens, e en qual manera se engenren, e de què* —fins aquí la rúbrica al text— *Item taula de la disposició de les esperes dels .IIIIJ. elemens e de les .VIJ. planetes, e de lur natura, e del cel estelat. Veges* —la rúbrica de miniatura—». Per altra banda, en la rúbrica del capítol següent (6112T), veiem que *E*, que sí que transmet la iconografia corresponent al text, incorpora la rúbrica a la miniatura; mentre que *z*, sense aparat iconogràfic, repeteix la mateixa solució que en el capítol precedent, tot i que altera l'ordre del cas anterior: «*Taula dels .VIIJ. vens principals e dels .VIIIJ. collaterals segons l'art dels mariners* —fi de rúbrica a miniatura—. *Item de la natura de les nuels e de la pluja, e com se fan* —rúbrica de text—».

2.1.4. *Mise en texte i mise en image*

En el text transmès en el fragment *z* trobem la cirereta del pastís que acaba d'arrodonir el discurs que he traçat fins ara. A la fi del recto, llegim: «los altres [vents] son alogatz axí com trobaretz affigurar en aquesta figura qui és ací, e lur curs e lur natura trobaretz axí matex affigurat»¹⁸. Queda clar que Matfre té present que, a continuació, ha d'aparèixer una figura on es plasmarà el que ell acaba d'explicar, és a dir una imatge il·lustrarà el seu pensament tant sigui transmès en occità, català o castellà. Però què passa quan es tracta de testimonis sense el cicle iconogràfic? Curiosament en tots ells apareix copiada aquesta frase, la qual té sentit en tots aquells manuscrits miniats on, el que s'anuncia, es compleix tot seguit. Des del prejudici del lector modern, ara aquesta frase no té sentit, resulta incompreensible i la solució idònia és cancel·lar-la. Tanmateix, quina és la recepció del lector medieval? Té la mateixa percepció? O, per contra, té plena consciència que l'objecte resultant, el manuscrit, és el darrer esglaó d'un procés de concepció i de manufactura, moltes vegades complex, que implica a diferents agents i engranatges? On l'absència no respon a la no presència, sinó al resultat d'una successió d'esdeveniments, d'una casuística, que per ell és comprensible que hagi ocorregut? L'actitud del copista així ho demostra: els diferents copistes del conjunt d'aquests testimonis —recordo el número: set— continuen transmetent, volum a volum, l'avís d'una propera miniatura. Per tant, aquest fet indica que el lector medieval percep el manuscrit en el si d'una tradició textual on l'escriptura i la imatge hi són presents.

18. Mattia Cavagna assenyalava que aquest no és l'únic cas on apareix l'al·lusió a la «propdana figura» de l'original (CAVAGNA, 2016: 41, n. 16). En el cas analitzat, el sentit de l'adjectiu *propdana* apareix sota la frase «qui és ací», solució que també trobem a la traducció castellana (*T*: Chicago, UCL, Berlin Collection, MS 63, f. lviii).

3. CONCLUSIONS

Les conclusions que es poden extreure d'aquest treball giren entorn d'aquestes dues visions complementàries que, volgudament, he fet dialogar: d'una banda, en el pla particular, l'examen de z; i, per l'altra, en el pla general, l'estudi de la tradició textual del *Breviari* català.

L'entrada del fragment del *Breviari d'amor* en el fons de reserva de l'aleshores Biblioteca Central, gràcies a la donació d'un intel·lectual encuriós i seduït pel nostre ric patrimoni cultural, ha permès que, en el pas dels anys, diferents estudiosos s'interessessin pel text que s'hi transmetia. A dia d'avui, amb la descripció codicològica i l'edició realitzada, és fàcil esbossar la figura del comitent que s'amaga darrera el fragment z, el qual vol un manuscrit de característiques luxoses, però que davant de la despesa que això significa presenta una *mise en page* única en el si de la tradició manuscrita: condensa el text, per tal de reduir el nombre de folis necessaris per a la còpia d'aquesta obra, i, davant del cost de reproduir el cicle iconogràfic del *Breviari d'amor*, opta per pagar una còpia desprovista de la representació de les imatges. Aquest exemplar, a més, pren importància en tractar-se, si atenem a la conjunció de la cal·ligrafia i a la disposició del text, de la còpia més antiga de la traducció catalana del *Breviari d'amor*, fet que obligarà a la crítica especialitzada a replantejar-se el marc cronològic en el qual es va realitzar la versió catalana i avançar-la, com a molt tard, als volts del segon terç del segle XIV.

El diàleg establert entre aquest fragment i la totalitat de la tradició textual del *Breviari d'amor*, en particular de la versió catalana, m'ha permès copsar la *mise en page* i la *mise en image* d'aquesta enciclopèdia medieval. L'obra de Matfre Ermengaud circula a casa nostra en volums de dimensions grans majoritàriament de paper, a excepció dels testimonis més luxosos que empraran com a suport el pergamí. La distribució de la caixa d'escriptura és a dos corondells, sent pròpia de la segona versió d'aquesta obra la *mise en page* a un de sol. Respecte a la *mise en image*, l'autor de Besiers concep la seva magna obra amb text i imatge, i és així com serà entesa pel seu públic, d'aquí que els copistes no intervinguin sobre el text, eliminant el que, per a un lector modern, resulta incompreensible.

Seguint l'objectiu marcat, he intentat demostrar que, malgrat no comptar amb la totalitat del volum i treballar amb un únic foli, aquest ha esdevingut suficientment significatiu per oferir nous plantejaments relatius a la transmissió del *Breviari d'amor* català.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ABEELE, Baudouin Van den (2013), *Texte et image dans les manuscrits de chasse médiévaux*, Bibliothèque nationale de France, Paris.
- BADIA, Lola (dir.) (2011), Ramon Llull, *Llibre de meravelles*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Patronat Ramon Llull, Barcelona – Palma, vol. I.
- CAPDEVILA ARRIZABALAGA, Irene (2018), «L'enciclopedisme a Occitània en temps de Ramon Llull», a Vicenç Beltran Pepió, Tomàs Martínez Romero i Irene Capdevila Arrizabalaga (eds.), *Ramon Llull, els trobadors i la cultura del segle XIII*, Edizioni del Galluzzo per la Fondazione Ezio Franceschini, Firenze, pp. 151-191.
- CAPDEVILA ARRIZABALAGA, Irene (en premsa a), «Estudi codicològic del *Breviari d'amor* català: els fragments de la Universiteitsbibliotheek de Gant», a Isabella Tomassetti (ed.), *Avatares y perspectivas del medievalismo ibérico*, Cièntia, San Millán de la Cogolla.
- CAPDEVILA ARRIZABALAGA, Irene (en premsa b), «Un manuscrit perdut: el *Breviari d'amor* català de la Biblioteca del Palau», *Mot so raso*.
- CAPDEVILA ARRIZABALAGA, Irene (en preparació), «Els fragments del *Breviari d'amor* català de la Universiteitsbibliotheek de Gant».
- CAVAGNA, Mattia (2016), «La cosmologie du *Livre des propriétés des choses* en occitan, entre vers et prose, entre texte et image: une lecture de l'*Elucidari de las propietatz de totes res naturals* et du *Breviari d'Amor* de Matfre Ermengaud», a Stefania Maffei Boillat i Alain Corbellari (eds.), *L'aventure du sens. Mélanges de philologie provençale en l'honneur de François Zufferey*, ELiPhi, Strasbourg, pp. 33-65.
- DUCOS, Joëlle (1998), *La Météorologie en français au Moyen Âge: XIIIe-XIVe siècles*, Honoré Champion, Paris.
- DUCOS, Joëlle (2009), «La cosmologie dans le *Breviari d'Amor* de Matfre Ermengaud», a Guy Latty (ed.), *La voix occitane. Actes du VIIIe Congrès de l'Association Internationale d'Études Occitanes*, Presses Universitaires de Bordeaux, Bordeaux, vol. I, pp. 491-508.
- ESCOLÀ LONCÀ, Marga (2013-2014), *Un manuscrit miniat a la Lleida del segle XIV (Lleida – Sant Petersburg)*, Treball de final de grau, Universitat de Lleida, Lleida.
- FASSEUR, Valérie (2015), «Chevaucher le temps. Le cheval dans le cycle iconographique du *Breviari d'Amor* (Real Biblioteca del Monasterio de El Escorial Ms S.I.3)», a Bernard Andenmatten, Agostino Paravicini Bagliani i Eva Pibiri (eds.), *Le cheval dans la culture médiévale*, Sismel – Edizioni del Galluzzo, Firenze, pp. 295-314.

- FERRANDO, Antoni (1984), «El *Breviari d'Amor* en llengua catalana», a Emili Casanova (ed.), *Estudis en memòria del professor Manuel Sanchis Guarner: estudis en llengua i literatura catalanes*, Servei de Publicacions Universitat de València, València, vol. I, pp. 109-116.
- GALENT-FASSEUR, Valérie (1999), «La Dame de l'Arbre. Rôle de la "vue" structurale dans le *Bréviaire d'amour* de Matfre Ermengau», *Romania*, 117, pp. 32-50.
- GARCÍA-TEJEDOR, Carlos M. (2007), «Los manuscritos con pinturas del *Breviari d'Amor* de Matfre Ermengaud de Béziers. Un estado de la cuestión», en Joaquín Yarza Luaces (ed.), *La miniatura medieval en la Península Ibérica*, Murcia, Nausicäa, pp. 313-373.
- GUÍA = GUÍA DE LA BIBLIOTECA CENTRAL DE LA DIPUTACIÓN PROVINCIAL DE BARCELONA (1959), Diputación Provincial, Barcelona.
- HARUNA-CZAPLICKI, Hiromi (2016), «Les manuscrits occitans enluminés du *Breviari d'amor*: essai d'une approche artistique et historique», a *Culture religieuse méridionale. Les manuscrits et leur contexte artistique*, Privat, Toulouse, pp. 37-85.
- HÉRICHÉ-PRADEAU, Sandrine i Maud PÉREZ-SIMON (eds.) (2013), *Quand l'image relit le texte. Regards croisés sur les manuscrits médiévaux*, Presses Sorbonne, Paris.
- HIDALGO OGAYAR, Juana (1990), «Texto e imagen en la obra *De proprietatibus rerum*», *Lecturas de historia del arte*, 2, pp. 239-244.
- LASKE-FIX, Katja (1973), *Der Bildzyklus des Breviari d'amor*, Schnell – Steiner, Munich – Zurich.
- LE GOFF, Jacques (1994), «Pourquoi le XIIIe siècle a-t-il été plus particulièrement un siècle d'encyclopédisme?», a Michelangelo Picone (ed.), *L'enciclopedia medievale*, Longo Editore, Ravenna, pp. 23-40.
- MARTINES, Vicent (2017), «D'àngels i dimonis. Anàlisi d'una seqüència del programa iconogràfic de la moralització enciclopèdica de la *fin'amors* en el *Breviari d'amor* de Matfré Ermengaud», *Scripta*, 9, pp. 1-17.
- MASSÓ CARBALLIDO, Jaume (1996), «Salvador Vilaseca Anguera. Notes biogràfiques», *Aplec de treballs*, 14, pp. 19-22.
- MIRANDA GARCÍA, Carlos (2002), *Iconografía del Breviari d'Amor. Escorial, MS. S. I. N° 3. Madrid, Biblioteca Nacional, MS. RES. 203*, Tesis doctoral, Universidad Complutense de Madrid, Madrid.
- MURATOVA, Xénia (1994), «Aspects de la transmission textuelle et picturale des manuscrits des bestiaires anglais à la fin du XIIe et au début du XIIIe siècle», a *Comprendre et maîtriser la nature au Moyen Âge*, Droz, Genève, pp. 579-605.
- OBRIST, Barbara (2004), *La Cosmologie médiévale: textes et images*, Sismel, Edizioni del Galuzzo, Firenze.

- PÉREZ-SIMON, Maud (2015), *Mise en roman et mise en image. Les manuscrits du Roman d'Alexandre en prose*, Honoré Champion, Paris.
- RICKETTS, Peter T. (ed.) (1989), *Le Breviari d'amor de Matfre Ermengaud*, Association Internationale d'Études Occitanes, Westfield College, London.
- STRUBEL, Armand (2009), «Enseigner la chasse par la parole et l'image», a Valérie Fasseur (dir.), *Froissart à la cour de Béarn: l'écrivain, les arts et le pouvoir*, Brepols, Turnhout, pp. 249-274.
- THOMASSET, Claude i Joëlle DUCOS (1998), *Le Temps qu'il fait au Moyen Âge: phénomènes atmosphériques dans la littérature, la pensée scientifique et religieuse*, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, Paris.
- TOBELLA-VERGÉS, Antoni (1992), *The Catalan Tradition of Matfre Ermengaud's Breviari d'Amor: with a critical edition of seven chapters of the Catalan prose version*, Tesi doctoral, University of London, Queen Mary and Westfield College, London.
- VILASECA, Salvador (1925), «Foli d'un còdex català del segle XIV», *Revista del Centre de Lectura de Reus*, 141, pp. 270-272.
- WALKER VADILLO, Mónica (2013), «Roman de la rose», *Base de datos digital de Iconografía Medieval*, Universidad Complutense de Madrid. <<https://www.ucm.es/bdiconografiamedieval/roman-de-la-rose>> [Consultat: 09/01/2019].
- WITTLIN, Curt J. (ed.) (1971), Brunetto Latini, Guillem de Copons, *Llibre del tresor*, Barcino, Barcelona, vol. I.
- WITTLIN, Curt J. (1984-1988), «Fragment d'una enciclopèdia catalana medieval (BC, ms. 1486): Sobre ilaues i roses de vents», a Josep Massot (ed.), *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, Abadia de Montserrat – Amsterdam – Barcelona, vol. I, pp. 93-108.